

Всесвітня історія

УДК 930:25

К. Ю. Нефедов

ОФІЦІЙНІ АРХІВИ В СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

У статті йдеться про виникнення та розвиток офіційних архівів у стародавній Греції. Показано, що зі становленням демократичного ладу в грецьких полісах архівна справа почала активно розвиватися й поступово відокремлювалася від діловодства. Державні архіви у V ст. до н.е. в багатьох грецьких містах перетворилися на окремі офіційні інститути, що зберігали найважливішу частину документації полісу, яка утворювала дещо подібне до сучасного державного або національного архівного фонду. Документи в архівах були системно організовані й широко використовувалися в політичному та суспільному житті, а також під час історичних досліджень.

Ключові слова: архівна справа в античному світі, давньогрецький поліс, державний архів, архівний документ

Як і будь-яка галузь діяльності сучасної людини, архівна справа веде свій початок від далекого минулого. Коли суспільство на світанку цивілізації розпочало фіксувати інформацію на матеріальному носії, відразу ж виникла необхідність якимось чином зберігати її в часі для можливості подальшого використання. Однак архівна справа в нашому сучасному розумінні, виникла лише в античному світі, а саме – в Стародавній Греції, звідки походить і сама наша назва архіву. Архівна система будь-якої країни так чи інакше наслідує досвід давньогрецького суспільства в цій галузі. Усвідомлення цього факту надає значної актуальності вивченню архівної справи давньої Еллади – без цього майже неможливо зрозуміти коріння сучасної архівної традиції.

В українській науковій літературі в останні роки спостерігається підвищення інтересу до історичного досвіду в архівній галузі. Але антична архівна справа не користується значною увагою вітчизняних дослідників. У підручниках з архівознавства про неї навіть не згадують, а в нечисленних наукових розвідках, де все ж таки йдеться про давньогрецькі архіви [1; 2], їм присвячено декілька речень. Це не дає можливості скласти цілісне уявлення про архівну справу в Стародавній Греції й визначити її справжній внесок у становлення сучасної архівістики. Щоб частково виправити таке становище, спробуємо, користуючись доробком сучасного антикознавства, узагальнити відомості про офіційні архіви в Стародавній Греції.

Відомо, що архіви існували в давньогрецькому світі ще в II тис. до н.е., у так звану крито-мікенську добу. Сховища глиняних табличок, складених найдавнішим письмовим варіантом грецької мови – так званим лінійним письмом Б, були знайдені археологами в мікенських палацах Кносса, Пілоса, Мікен, Тиринфа [3, р.153-167]. Ці архіви майже не відрізнялися від давньосхідних, як за матеріальним носієм, так і за інформацією документів: як і на Сході, таблички містили виключно державну господарську звітність [4]. Про публічність чи навіть офіційність цих документів не йшлося – їх використовували лише для потреб обліку майна, ресурсів і робочої сили в господарстві [3, р.153-188; 5, р.11-19].

З початком становлення класичної грецької цивілізації в VIII-VII ст. до н.е. характер архівної справи та архівів стає принципово іншим. Грецький поліс, як нова форма організації суспільства, потребував зберігання зовсім іншої інформації. У полісній громаді не було розгалуженого державного господарства, що потребувало бюрократичної регламентації, й тому господарчі облікові документи, які здебільше зберігали давньосхідні та мікенські архіви, не відігравали тут важливої ролі. Найціннішими були суспільно важливі рішення – полісні закони, судові документи, постанови народних зборів, державних рад або колегій. Саме їх першими почали увічнювати в написах на мармурі та бронзі [6, р.400-402]. Завдяки цьому ми сьогодні маємо непогане уявлення про офіційну документацію давньої Еллади – до нас дійшло більше двохсот тисяч плит з давньогрецькими написами [7, р.326-327].

З античних джерел відомо, що документи, які публікували на стелах, мали й «нетверді» примірники, написані на папірусах та дерев'яних дошках [6, р.402-404; 8, S.290-297]. У науковій літературі багато років триває дискусія про те, що саме слід вважати оригіналом давньогрецького документу – напис на плиті або текст на папірусі чи дерев'яній дошці [8, S.298-299; 9, S.25-32; 10, S.33-36; 11, р.24-29; 12, р.37-38; 13, р.68-83; 14, р.150-156; 15, р.297-293; 16, р.64-70, 78-80; 17, р.33-37; 7, р.323-326; 6, р.408-410]. Між тим, дослідження показують, що папірусні та дерев'яні примірники постанов та декретів були докладнішими за їх кам'яні варіанти, тобто не завжди відтворювалися повністю на стелі [17, р.37-40]. Більшість офіційних

документів взагалі не публікувалися на стелах й мали лише «нетвердий» варіант [8, S.249-250; 16, p.63-68; 17, p.33-34; 18, p.14-29]. Це свідчить на користь того, що оригіналом у давньогрецькому полісі були документи, відтворені на папірусі або дереві, а мармурові та бронзові стели, говорячи сучасною мовою, виконували функцію офіційної публікації тексту.

Для зберігання «нетвердих» оригіналів при полісних органах влади й створювалися перші архівні сховища. Коли саме вони виникли достеменно невідомо, але зрозуміло, що це могло статися не раніше VI ст. до н.е., бо лише тоді влада в деяких полісах набула колективного характеру й суспільно значущі акти почали більш менш систематично документувати [6, p.403-404]. Чим демократичнішим ставав поліс, тим значнішу увагу приділяли документуванню та архівуванню документів. Тому цілком закономірно, що чи не найактивніше публічна документація й архівна справа розвивалися в центрі грецької демократії – Афінах. З середини V ст. до н.е., а точніше з часів реформи Ефіяльта, яка перетворила Афіни на радикальну демократію, тут почали документувати майже всі публічні рішення. Значну їх частину публікували на стелах, у той час як менш демократичні поліси, такі як Корінф, Аргос й, особливо, Спарта, майже не оприлюднювали за тих часів власні офіційні документи [19, p.99-103]. Деякі вчені вважають, що окремі суспільно важливі акти зберігали в Афінах ще з кінця VII ст. до н.е. [16, p.8-9]. Перед усім це були закони полісу, в тому числі ті, що з часом були повністю або частково скасовані. Так, закони Драконта про вбивство, прийняті не пізніше 620 р. до н.е., у 409 р. до н.е. за рішенням Народних зборів опублікували на мармуровій стелі [20, № 104], що свідчить про збереження оригінального тексту протягом більш ніж 200 років.

Припускають, що ще до встановлення демократії в Афінах тексти законів зберігалися в канцелярії фесмофетів – посадових осіб, що призначалися для збереження найдавніших законодавчих актів – фесм, виданих окремими афінськими магістратами з тих чи інших питань [16, p. 10-14]. У VI ст. в Афінах при більшості магістратів з'явилися спеціальні секретарі – грамматикуси, які не лише готували та оприлюднювали, але й зберігали офіційні документи [21, p.54-55; 16, p.36-41; 18, p.15-32].

Коли наприкінці VI – на початку V ст. в Афінах почалася розбудова демократичних інститутів, головна частина документів стала зберігатися в Булевтеріоні – будівлі міської ради (буле), де ці акти власно й готували для прийняття та публікації [16, p.73-83; 22, p.132-145]. Зберіганням архівних документів завідував секретар буле. Офіційне діловодство, таким чином, в ті часи ще не було відокремлено від архівної справи й здійснювалося державним секретаріатом. Власні робочі архіви мала не лише рада, а й всі інші органи державної влади.

Судячи за все, подібний характер спочатку мали офіційні архіви й в інших еллінських містах. Але в V ст. до н.е., коли об'єм офіційної документації у зв'язку з розбудовою полісних інститутів влади, значно зростає, в полісах починають створюватися перші загальнодержавні архіви. Іноді важливі державні документи зосереджувалися в храмах головних полісних божеств, як, наприклад, в храмі Гестії на острові Парос [6, p.406]. Однак таке зосередження не завжди можна вважати створенням справжнього архіву. Так, деякі дослідники вважають, що один з перших державних архівів був створений у храмі Аполлона Дельфінія в Мілеті [6, p.407; 21, p.54]. Проте відомо лише, що тут виставлялися стели з найважливішими документами полісу [23, p.169-170]. Таке зібрання слід вважати скоріше місцем офіційного оприлюднення документів, аніж справжнім архівом. До того ж написи свідчать, що в Мілеті «нетверді» оригінали документів зберігали в булевтеріоні, а пізніше тут був й окремий справжній архів для цих оригіналів [24, № 9-10].

В Афінах у цей період об'єм офіційної документації став настільки значним, що для її зберігання вирішено було відвести окрему будівлю. Нею стає старий Булевтеріон, після того як біля 400 р. до н.е. було побудовано новий будинок засідань ради [11, p.21-25; 16, p.105-108]. Цей офіційний афінський архів отримав у джерелах назву «Метроон», тобто «святинище Матері богів». Така назва наводить багатьох дослідників на думку про те, що архів одночасно був храмом Матері богів Кібели, й культ останньої якимось чином пов'язувався зі зберіганням офіційних документів [1, с. 28; 18, p.45; 25, S.11-15; 26, p.111-120; 27, p.171-178]. Однак не залишилося жодних свідчень про те, що в Метрооні проходили постійні релігійні ритуали. Більш того, як свідчать офіційні афінські документи та промови ораторів-сучасників подій, в перші п'ятдесят років свого існування цей державний архів взагалі називали просто *to demosion*, тобто «громадська будівля» [див.: 11, p.24-26; 16, p. 108-109]. Тому казати, що архів був створений в храмі Кібели немає жодних підстав. Як вважають сучасні дослідники, насправді «матері богів», під якою розумілася не іноземна Кібела, а автохтонна афінська богиня Рея або Деметра, в будівлі архіву було присвячено лише невелике святинище зі статуєю [16, p. 111-112]. Це святинище не мало відношення до архівної справи й містилося тут лише тому, що територія, на якій збудували старий Булевтеріон, очевидно з міфологічних причин, була пов'язана з стародавньою богинею. Однак оскільки назва «громадська будівля» була занадто загальною й поширювалася на інші афінські державні споруди, наприклад, в'язницю, в 60-50-ті роки IV ст. до н.е., у державного архіву виникла неофіційна назва за його найвідомішим артефактом – статуєю Матері богів. Згодом ця назва набула й офіційного характеру [11, p.30; 16, p.112]. Але від початку й до кінця свого існування Метроон був саме офіційною архівною установою, а не релігійним закладом.

В інших полісах офіційні архіви теж спочатку називалися громадськими будівлями [10, S.11-14; 11, p.21-24]. Декрет Іонійського союзу міст початку III ст. до н.е., згідно з його прикінцевими положеннями, мав бути виставлений в усіх тринадцяти полісах цього союзу на кам'яних стелах та надійти до зберігання до їх власних *demosiois* [24, № 10]. Це свідчить про те, що таке найменування наприкінці класичної – на початку елліністичної епохи стало загальноновживаним для позначення державного архіву. З часом – починаючи з середини III століття до н.е. – в деяких полісах почали застосовуватися й спеціальні назви державного архіву – *nomophylakion*, *thesmophylakion*, *chartophylakion* («сховища законів»), *koinon grammateion* («суспільні

записи»), *retrophylakion* («сховища старовини»), й, особливо, *grammatophylakion* («сховище документів») [6, р.407-408; 28, р.90]. Архіви з такими назвами зафіксовані в написах з міст Амбракія, Епідавр, Дельфі, Мегалополь, Гоннос, Спарта, Кнід, Іасос, Ефес, Херсонес Фракійський, Фасос, Афродісія, Песинунт та інші [див.: 29, р.117-118; 6, р.407]. Отже, в інших полісах назви офіційного архіву більш відповідали призначенню цієї установи, ніж в Афінах. Проте це було спричинено лише тим, що в цих містах не існувало нагоди найменувати архівну будівлю за місцевими особливостями її розташування, як це зробили в Афінах. У самому факті надання державному сховищу документів спеціальної назви відбилася загальногрецька тенденція відокремлення архіву від інших державних установ, що свідчить про зростання розуміння значущості архівної справи для держави та суспільства. Варто уваги, що саме в елліністичну епоху державні архіви починають йменувати й словом *archeion*. Воно зафіксовано вперше для позначення сховища документів в другій половині II ст. н.е. [30, № 30; 31, № 684]. Однак ця назва суперечила відзначеній тенденції відокремлення архіву від інших державних інститутів – словом *archeion* («пов'язаний з владою») раніше позначався «будинок влади», офіс верховних міських магістратів [32, р.251], тобто за своїм походженням воно було подібне *demosion*. Отже, як це не парадоксально, наша назва архіву пішла від терміну, який з усіх сучасних йому чи не найгірше відображав призначення архівної установи.

В афінському Метрооні та в офіційних архівах інших грецьких полісів зберігалися різноманітні загальнодержавні документи – закони полісів, постанови народних зборів і державної ради, постанови державних і судових колегій, міжнародні договори, рішення та матеріали справ державного суду, звинувачення, що надходили до судових установ, різні списки громадян тощо [16, р.118-127]. Деякі вчені вважають, що всі офіційні документи поліса надходили до державного архіву автоматично: в Афінах це відбувалося нібито з часу створення Метроона [9, S.25-27; 25, S.15-20; 33, р.108-110]. Однак насправді це було не зовсім так. Деякі важливі державні документи – списки громадян-вершників, акти інвентаризації тощо – зберігалися в Афінах в інших державних інститутах [6, р.406-407; 16, р.135-136; 21, р.61]. Така ж картина спостерігається й в інших полісах. Хоча тенденція до централізації зберігання державних документів була помітна, її повного втілення, без сумніву, не було в жодному місті.

Переважна більшість документів, що зберігалися в офіційних архівах, були написані на папірусі – їх називали *biblion* або *chartes* [17, р.33]. Але надходили сюди й документи на інших матеріальних носіях – на дерев'яних дошках, вкритих воском для писання (*sanides*, *pinakos*), та на спеціальних вибілених гіпсових дошках, на яких писали вугіллям (*leleukomena grammateia*, *leukomata*) [6, р.402-404]. Це були документи, створенні у процесі прийняття рішень, але з тих чи інших причин важливі для зберігання. Більшість таких документів зберігалася в Метрооні та інших полісних архівах тимчасово, говорячи сучасною мовою – «доки не мине потреба».

Як свідчить Аристотель, на державному зберіганні в Афінах знаходилися й деякі документи приватних осіб – контракти, що їх укладали громадяни з державою для відкupu податків, оренди державних земель, придбання в кредит конфіскованого майна тощо (Arist., Athen. Pol. 47,2-48,1). Вони були складені на вибілених дошках і зберігалися в спеціальних схованках в архітравах внутрішніх колон Метроону [17, р.34]. Коли підходив термін сплати по контрактах, ці документи виймали зі схованок та після перевірки спеціальними посадовцями знищували записи, за якими виплати були зроблені, й залишали на зберігання прострочені контракти. Крім того до Метроону громадяни, які не мали прямих нащадків здавали на депозитарне зберігання власні заповіти [16, р.133-134]. Зокрема, свій заповіт залишив тут відомий афінський філософ Епікур (Diog. Laert., 10,16). З кінця III ст. до н.е. в різних полісах стає помітна тенденція зберігати в державних архівах значну частину важливих приватних документів – заповітів, контрактів, договорів тощо. Ці документи в деяких містах почали піддавати обов'язковій реєстрації в центральному архіві, а їхнє зберігання там захищалося законодавством [6, р.410-411].

Існує думка, що документи в давньогрецьких архівах зберігалися без будь-якої систематизації. Це нібито були не організовані архіви в нашому розумінні, а лише хаотичні колекції офіційних записів: в афінському Метрооні папірусні документи містилися впереміш с дерев'яними дошками та навіть мармуровими стелами з написами [13, р.38-44; 14, р.170]. Однак, як показав Дж. Стікінгер, цей висновок базується лише на помилковому читанні одного з афінських написів, в якому говориться насправді не про встановлення написів в Метрооні, а про відправлення туди паперових копій цих написів [15, р.287-290]. В античних джерелах не збереглося жодної згадки про те, що документи в архівах складно було розшукати, й взагалі завжди йдеться лише про отримання документів з архіву, але ніколи – про їх розшук. Це свідчить про те, що знайти їх було нескладно, тобто вони, безсумнівно, були гарно організовані. Як зазначалося, приватні документи зберігалися в Метрооні в спеціальному місці й не викликає сумнівів, що й державні документи мали чітко визначені місця для зберігання в залежності від їх типу [16, р.147-154].

Про людей, які дбали про архівну справу в грецьких полісах класичної доби, збереглося небагато інформації. Відомо, що після утворення Метроона в Афінах за збереження державних документів залишався відповідальним секретар Буле. Цей посадовець обирався з членів Буле від кожної афінської філи (територіальної одиниці) в кожну пританію, тобто змінювався десять разів на рік [16, р.141-143]. Звісно, він не був в змозі професійно опанувати архівну справу й навіть якісно дбати про діловодство ради та Народних зборів. Очевидно саме тому з середини IV ст. до н.е. на зміну секретарю Буле приходять так звані секретар пританею, який обирався раз на рік з усіх громадян, а не за чергою по філах. Це була дуже почесна посада через те, що ім'я секретаря пританею вказувалося в усіх офіційних документах, які виставляли на стелах [34, р.92-93]. Однак фахівцями ці секретарі також не стали, бо, за словами Аристотеля, через деякий час їх почали обирати жеребкуванням з усіх громадян (Arist., Athen. Pol. 54, 3). На допомогу секретарю пританею обирали також секретаря з законів, що видав копіюванням та зберіганням

законів, секретаря з псефізм, що робив теж саме для декретів і постанов, записника та копіювальника документів [34, р.94]. Крім того, при Буле, Народних Зборах та всіх афінських урядових і судових інституціях існували ще десятки секретарів і їхніх помічників, які разом утворювали достатню численну державну канцелярію [16, р.145-150]. Вони готували, складали, копіювали, публікували та в разі потреби знищували урядові документи. Однак це не означає, що саме такі секретарі складали й штат Метроону. Зі створенням окремого державного архіву діловодство в Афінах певним чином відокремилось від архівної справи. Як свідчать численні джерела, в Метрооні працював спеціальний фахівець, який не був афінським громадянином – *demosios*, тобто державний раб [16, р.144-145]. Аристотель свідчить, що саме йому віддавали на зберігання свої документи афінські громадяни (Arist., Athen. Pol. 47, 2-5), а аналіз інших джерел показує, що так робили й названі вище секретарі щодо державної документації [16, р.146-147]. Звісно, відповідальним за зберігання документів був секретар пританею та його помічники, але всі технічні роботи виконував в архіві саме державний раб. Як показують свідчення оратора Демосфена (Dem., 18,261, 19,237) та афінські написи [20, № 120, 583, 839, 840], державний раб приймав документацію в Метрооні, розміщував її, видавав документи посадовцям і громадянам у разі потреби, розшукував необхідну інформацію й складав дещо подібне до сучасних архівних довідок. Більш того, він працював і з іншими документами, що потребували архівного чи взагалі професійного опрацювання, наприклад, проводив інвентаризацію державного майна [16, р.148-149; 35, р.17-23]. Все це свідчить про те, що державний раб був головним і, скоріше за все, єдиним справжнім фахівцем-архівістом у класичних Афінах. Його рабський статус є в такому контексті закономірним – професіоналізм не був властивий афінянам у справах державного характеру, бо порушував основний принцип радикальної демократії – абсолютну рівність усіх громадян. Посадовці, яких обирали не більш ніж на рік, не в змозі були опанувати будь-який державницький фах і, навіть не прагнули цього. Коли афінська держава потребувала професіоналізму, використовували державних рабів, що майже все життя присвячували опануванню свого фаху [35, р.1-3]. І коли архівна справа дістала рівню, який вимагав фахової спеціалізації, рабська праця й тут стала в пригоді.

Пізніше, в елліністичну добу в багатьох полісах на посаду архіваріуса, яка отримала назву граматофілак (тобто зберігач записів), почали обирати громадян, й згодом вона перетворилася на одну з найважливіших у полісі [29, р. 117-121]. Однак в Афінах й можливо в деяких інших полісах за архівну справу як і раніше відповідав державний раб.

У науковій літературі існує думка, що архівні документи мали для греків другорядне значення у порівнянні з написами на кам'яних стелах. Нібито про це свідчить той, факт, що під час законотворчої діяльності або у суді, а також при написанні історичних творів давні греки посилалися переважно на написи з вказівкою місця їх розташування, а не архівні документи [10, S.33-42; 11, р.24-35; 12, р.37-39]. Однак насправді це відбувалося лише тому, що посилалися на доступну кожному офіційну публікацію було зручніше ніж на документ, що мав бути отриманий в архіві. Коли ж стели з написом не існувало, або вона була знищена з політичних міркувань (а таке відбувалося нерідко), завжди зверталися до архівних документів. Як свідчить аналіз джерел, на архівні документи постійно посилалися під час судових засідань та політичних дебатів. Афінські оратори IV ст. до н.е. неодноразово цитують у своїх промовах документи, що зберігалися в Метрооні й були створені іноді за п'ятдесят-сімдесят років до виголошення промови [16, р.161-170]. Оратор Есхін, який на початку кар'єри працював одним з державних секретарів, спромігся зібрати з архівних документів ціле дос'є на свого політичного опонента Демосфена.

Архівні документи активно використовували під час прийняття законів та постанов у народних зборах. У деяких афінських декретах повністю наведені тексти документів, прийнятих 150-200 років тому, які були отримані з Метроону [16, р.170-175]. Таке мало місце і в інших полісах. У Прієні в II ст. до н.е. найвизначніші декрети полісу, прийняті протягом останніх двохсот років були висічені на стінах міського храму, й для їх відтворення, безсумнівно, використовувалися архівні документи [36, р.74-82]. Можливість відтворення стел з написами на підставі архівних документів існувала ще в класичну епоху. Так, у 402 р. до н.е. після повалення «тиранії тридцяти» в Афінах були відновлені всі написи з почесними декретами за вислуги перед демократією, які знищили тирани під час свого правління [17, р.40-41]. З політико-ідеологічних міркувань іноді знищували й самі архіви – в ахейському місті Діме, вже за часів римського панування – в середині II ст. до н.е., за свідченням напису, «невідомі» вночі спалили архів, в якому містилися давні закони цього полісу, що суперечили порядку, встановленому римлянами [31, № 684; 7, р.334-337].

Широко використовували архівні документи й давньогрецькі історики. Деякі з офіційних документів, які вони цитують у своїх творах, як доведено, не могли бути скопійовані зі стел. Архівні матеріали знайшли відображення у творах таких авторів як Фулідід, Ксенофонт, Ефор та ін. [16, р.176-182]. Архівні документи широко використовував Аристотель під час написання «Афінської політії» та, можливо, інших творів з державного устрою грецьких полісів. Окремі автори, навіть складали спеціальні збірки офіційних документів, значну частину з яких вони знаходили в архівах. Так, наприклад, Кратер з Пели наприкінці IV ст. до н.е. склав збірку афінських декретів (псефізм) за останні 150 років [16, р.183-184]. Використання архівних документів істориками свідчить про відкритість полісних архівів навіть для іноземних громадян, бо, наприклад, Аристотель і Кратер не мали афінського громадянства.

Отже, можна констатувати, що архівна справа в Стародавній Греції досягла значного розвитку й офіційні архіви тут наприкінці V – початку IV ст. до н.е. набули характеру, наближеного до сучасного. Вони не були обов'язкового прив'язані до храмів й тим більше до бібліотеки, як це часто вважають. Офіційний архів полісу вже наприкінці класичної епохи перетворився на окрему державну установу, де працювали фахівці-архівісти. З часом такі установи отримали й спеціальні назви, які в деяких випадках відображали приналежність до архівної справи. Звісно, офіційні архіви полісів не були єдиними державними сховищами

документів, але це не дає підстав бачити в них якийсь недорозвинутий архівний інститут, як це роблять деякі сучасні вчені. Навіть сьогодні в жодній країні не існує центрального архіву, який зосереджує всю державно важливу документацію – значна її частина зберігається в архівах міністерств, парламенту та інших органів влади так само, як її зберігали, деякі полісні державні інститути. «Мультиархівність» це не вада грецького полісу, а характерна риса архівної справи будь-якого часу. Між тим, не викликає сумнівів, що в Афінах та, очевидно, багатьох інших грецьких полісах, як і сьогодні, на архівне зберігання надходила найважливіша частина офіційних документів, створюючи дещо подібне до державного архівного фонду. Ці документи були системно організовані й доступні громадянам, що давало можливість широко використовувати їх в державній та судовій діяльності, а також під час історичних досліджень. Усе це дозволяє вважати давньогрецькі офіційні архіви прообразом архівних установ римської епохи, середньовіччя та нового часу, й таким чином – сучасних державних архівів.

Джерела та література

1. Матяш І.Б. Основні поняття архівознавства / І.Б. Матяш // Архіви України. – 2010. – № 3-4. – С. 22-58.
2. Бездрабко В.В. Перші практики з документами або передумови народження знань про документ / В.В. Бездрабко // Вісник ДАКККІМ. – 2010. – № 4. – С. 137-144.
3. Palaima T. "Archives" and "Scribes" and Information Hierarchy in Mycenaean Greek Linear B Records / T. Palaima // *Ancient Archives and Archival Traditions*. – Oxford, 2003. – P. 153-194.
4. Uchitel A. Mycenaean and Near Eastern Economic Archives / A. Uchitel. – London: University Press, 1985. – 255 p.
5. Perna M. Minoan and Mycenaean Archives: the Problem of Documents on Perishable Material / M. Perna // *Mediterranean Chronicle*. – 2011. – V. 11. – P. 9-25.
6. Scafuro A. C. Keeping Record, Making Public. The Epigraphy of Government / A.C. Scafuro // *A Companion to Ancient Greek Government* / Ed. by H. Beck. – Oxford, 2013. – P. 400-416.
7. Davies J.K. Ancient Archives: From Record to Monument / J.K. Davies // *Ancient Archives and Archival Traditions*. – Oxford, 2003. – P. 323-343.
8. Wilhelm A. Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde / A. Wilhelm. – Vienna: Akademie Verlag, 1909. – 332 S.
9. Kahrstedt U. Untersuchungen zur athenischen Behörden. II. Die Nomotheten und die legislative in Athen / U. Kahrstedt // *Klio* – 1938. – Bd. 37. – S. 1-32.
10. Klaffenbach G. Bemerkungen zum griechischen Urkundenwesen / G. Klaffenbach // *Sitzb. Berlin*. – 1960. – Bd. 6. – S. 5-42.
11. Boegehold A. L. The Establishment of a Central Archive at Athens / A.L. Boegehold // *AJA*. – 1971. – V. 76. – P. 21-30.
12. Woodhead A. G. The Study of Greek Inscriptions / A.G. Woodhead. – Cambridge: University Press, 1981. – 150 p.
13. Thomas R. Oral Tradition and Written Record in Classical Athens / R. Thomas. – Cambridge: University Press, 1989. – 336 p.
14. Hedrick C. W. Writing, reading, and democracy / C.W. Hedrick // *Ritual, Finance, Politics: Athenian Democratic Accounts Presented to David Lewis* / Ed. by R. Osborne and S. Hornblower. – Cambridge, 1994. – P. 157-174.
15. Sickinger J.P. Inscriptions and Archives in Classical Athens / J.P. Sickinger // *Historia*. – 1994. – Vol. 43, No. 3. – P. 286-296.
16. Sickinger J.P. Public Records and Archives in Classical Athens / J.P. Sickinger. – Chapel Hill; London: The University of North Carolina Press, 1999. – 274 p.
17. Rhodes P.J. Public Documents in the Greek States: Archives and Inscriptions. Part 1 / P.J. Rhodes // *G&R*. – 2001. – V. 48, № 1. – P. 33-44.
18. Pritchett W.K. Greek Archives, Cults, and Topography / W.K. Pritchett. – Amsterdam: Brill, 1996. – 278 p.
19. Meyer E.A. Epitaphs and citizenship in Classical Athens / E.A. Meyer // *JHS*. – 1993. – V. 113. – P. 99-121.
20. *Inscriptiones Graecae I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores* / 3rd edn. Fasc. 1: Decreta et tabulae magistratuum (nos. 1-500) – Berlin: Beck, 1981. – 488 p.
21. Faraguna M. Gli Archivi e la Polis / M. Faraguna // *La circulation de l'information dans les etats antiques*. – Paris, 2006. – P. 53-71.
22. Rhodes P. J. The Athenian Boule / P.J. Rhodes. – Oxford: University Press, 1972. – 351 p.
23. Gorman V.B. Miletos, the Ornament of Ionia. A History of the City to 40 BCE / V.B. Gorman. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001. – 304 p.
24. *Inschriften von Milet. Bd 1. Teil 2: Das Rathaus von Milet* / Hrsgb. H. Winnefeld. – Berlin: Reimer, De Gruyter, 1908. – 100 S.
25. Curtius C. Das Metroon in Athen als Staatsarchiv / C. Curtius. – Berlin: Reimert, 1868. – 120 S.
26. Francis E. D. Image and Idea in Fifth-Century Greece / E.D. Francis. – London: Routledge, 1990. – 192 p.
27. Shear T.L. Bouleuterion, Metroon and the Archives at Athens / T.L. Shear // *Studies in the Ancient Greek Polis* / Ed. by M. H. Hansen and K. Raaflaub. – Stuttgart, 1995. – P. 171-178.
28. Liebenam W. Städte und Verwaltung im römischen Kaiserreiche / W. Liebenam. – Amsterdam: Brill, 1967. – 598 S.
29. Labarre G. L'épithaphe de l'archiviste Dionysios // *Epigraphica Anatolica*. – 2005. – V. 38. – P. 116-124.
30. *Inscriptiones Graecae V. Fasc. 1: Inscriptiones Laconiae et Messeniae* / Ed. W. Kolbe. – Berlin: Beck, 1913. – 377p.
31. *Sylloge inscriptionum graecarum* / 3rd edn. eds. F. Hiller von Gaertringen. V. 2. – Leipzig: Hirzel, 1916. – 880 p.
32. *A Greek-English Lexicon* Compiled by H.G. Liddell and R. Scott / Rev. and aug. by Sr. H.S. Jones. – Oxford: Clarendon Press, 1996. – 330 p.
33. Posner E. Archives in the Ancient World / E. Posner. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1972. – 283 p.
34. Henry A.S. The Athenian State Secretariat and Provisions for Publishing and Erecting Decrees / A.S. Henry // *Hesperia*. – 2002. – Vol. 71. – P. 91-118.
35. Jacob O. Les esclaves publics à Athènes / O. Jacob. – Paris : Champion, 1928. – 193 p.
36. Sherwin-White S. Ancient archives: the edict of Alexander to Priene, a reappraisal / S. Sherwin-White // *JHS*. – 1985. – V. 105. – P. 69-89.

Скорочення:

Вісник ДАКККІМ – Вісник Державної академії керівних кадрів культури та містечтва
AJA – American Journal of Archaeology
JHS – The Journal of the Hellenic Studies
G&R – Greece and Rome